
Жулиета Гюлева / Julieta Giuleva

ТЕРИТОРИАЛНА СТРУКТУРА НА ТЪРНОВО ПРЕЗ ОСМАНСКИЯ ПЕРИОД

Territorial Structure of the town of Tarnovo through the Ottoman period

Summary: *This paper is an attempt to outline the territorial structure of the town of Tarnovo through the Ottoman period. Based on the results of archaeological surveys and written sources the changes that occurred in territorial terms after the establishment of the Ottomans are traced. Originally, Ottomans occupied the fortress of Tsarevets where the first Muslim neighborhoods arose. Data shows that it is not inhabited at one time, but gradually from the late fourteenth to the eighteenth – nineteenth centuries. Moreover, it is not closely settled. Based on these observations and the nature of public architecture erected there are supposed that the fortress was no longer central urban core, and became part of the Muslim residential area. The new urban center, the pazaar, was shifted in front of the fortress where the area is more equal and convenient. Its formation is possibly the fifteenth century, as well as suggests the Muslim mahallas located in the near area, mentioned for the first time in the early sixteenth century. A new element of the image of Tarnovo are depopulated urban areas – the fortress of Trapezitsa, the western foot of the Momina krepost hill, as well as the northwestern foot of Trapezitsa. In some urban areas there are confessional changes – in the southwestern and southeastern foot of Tsarevets. Christians remain in the area at the foot of the two hills Tsarevets and Trapezitsa, which formed the Christian area around the medieval churches located there. Muslim area occupies over time the southern foot of the hill Tsarevets and the area located to the west of the fortress. With the construction of the bridge of Firuz Bey in the southwestern foothills the town is grew on the opposite bank of the river. Based on these changes, the spatial structure of Tarnovo through the Ottoman period is vastly different from the previous one.*

Key words: *ottoman period, Turnovo, territorial structure, changes, residential area, central area.*

Развитието на градовете в нашите земи след завладяването им от османските турци и промените, които настъпват в тях в териториално, градоустройствено и архитектурно отношение, почти не са изследвани¹. Те са пряко свързани с носителите на една нова култура и религия и са подчинени изцяло на нейните изисквания и нужди. Опитите за реконструиране на градското развитие все

още търпят последиците от дългото пренебрегване на периода, най-вече по отношение на неговите материални останки. Единственият възможен начин, който остава пред изследователите е максималното използване на всички налични писмени сведения и резултати от археологическите проучвания, ако има такива. Настоящото изследване е опит за очертаване на териториалната структура и развитие на Търново, настъпили след края на XIV в. В новите политически условия градът става административен център с второстепенно значение, влизащ в състава на Никополски санджак. Това оказва влияние върху състава и броя на мюсюлманската общност в него, което, от друга страна, рефлектира върху обитаваната територия и характера на строената обществена архитектура. Установяването на османския елемент и неговото нарастване впоследствие, както и това на градските жители като цяло, води до значителни промени в териториалния вид на Търново чрез обезлюдяването на някои градски зони, промяна в професионалната характеристика на други и заемането на нови терени. По този начин териториално-градоустройственият облик на Търново съществено се различава от този през предходния период. Вписването на новия етнически елемент в градовете е съпроводено от задължителното преразпределяне на обитаваното пространство. Първите промени в това отношение в Търново настъпват в централното градско ядро – крепостта на хълма Царевец. Животът там продължава, но вече с ново етническо население, което променя архитектурно-градоустройствения облик на хълма чрез изграждането на нови жилищни и обществени сгради. Християните вероятно са принудително изселени. Идентифицирането на две църкви от XVII в., както и твърдението, че християнското население продължава да живее там, подлежи на съмнение, а изказаната хипотеза – на преразглеждане².

Въпреки дългогодишните разкопки на Царевец и установения късносредновековен културен пласт, разпокъсаните парцели, на които се водят проучванията, значително затрудняват проследяването на настъпилите след края на XIV в. промени в архитектурно-градоустройствено отношение. Често липсва достатъчно информация относно датировката на откритите, сгради и съоръжения и намерените материали, въпреки че са отбелязвани няколко късносредновековни строителни хоризонта. Рядкост са описанията на планировката им, както и публикувани планове като цяло. Установено е, че навсякъде късносредновековните строежи са вкопани в средновековния български културен пласт като на много места нарушават неговите архитектурни останки. Друг път стъпват върху разчистените и подравнени руини или използват част от запазената суперструкция на сгради от XIII–XIV в.³ Наблюденията показват, че най-рано са заселени районите около главния вход, югозападния, и северо-западен участък на крепостните стени. Най-късно, след края на XVII – началото на XVIII в., е заселен участъкът около Балдуиновата кула. В района на Малката порта, югоизточно и източно от нея, на обекти под № № 21, 22, 23, са установени

следи от късносредновековна жилищна архитектура от три строителни периода. Сградите от I период лежат върху разрушените по-ранни средновековни строежи. Отнасят се към XV–XVI в. Вторият период е в границите на XVII в. а третият – към XVIII–XIX в. И през трите периода сградите имат сходен градеж и устройство – едноделни от ломени камъни и кал и покритие от керемиди. Между тях има тесни и криви улици, настлани с калдъръм. Този сравнително равен терен е бил гъсто застроен през османския период⁴. Приемственост в обитаваната територия се наблюдава и в квартала покрай южната крепостна стена, който на запад достига до Главния вход. Всички сгради са били разрушени от силен пожар, вероятно вследствие на османското нахлуване в крепостта. Този квартал е бил обитаван до Освобождението⁵. В района на църква № 12, разположена в централния южен участък на крепостната стена, жилищното строителство е отнесено към XVII–XIX в. И тук са установени три строителни периода от Късното средновековие. Значителното строителство през османския период е разрушило средновековните градежи, като пластът с разрушения почти навсякъде е бил разчистен⁶.

Проучванията в района на главния вход показват, че той не е бил застрояван нито през Средновековието, нито по-късно. Пространството зад него е имало функцията на малък площад. Оттук започва главна улица покрай северо-западната крепостна стена към Малката порта и Лобната скала. Установено е, че тази главна комуникация се запазва през османския период. Върху средновековната улица са установени две настилки от калдъръм. По цялото ѝ трасе има останки от средновековни и късносредновековни сгради, за които обаче липсват подробности относно плана и датировката им⁷. Улицата е с отклонение след Малката порта към Двореца, а през османския период – към джамията на Фируз бей. Друга главна улица, която се запазва, е тази към южния склон на крепостта и югоизточната (Френкхисарска) порта. Проучено е част от нейното трасе западно от църква № 12. Улицата е поправена и използвана през XV–XVI в. Покрита е с плочести камъни, набити в терена, подравнени с дървена скара от надлъжни и напречни греди⁸.

В някои райони се наблюдават съществени промени в степента на обитаване с предходния период. Например в района на Патриаршията. Терасата източно от нея, която е плътно застроена от терасовидно разположени сгради през XIII–XIV в., през османския период не е така интензивно обитавана. Върху част от северния край на терасата е била разположена част от османския некропол⁹. По същия начин, както показва гъстотата на застрояване, южният склон на Патриаршията е бил един от най-големите столични квартали, но останки от по-късно строителство не са установени¹⁰.

През 1435 г. се извършва най-мощното строителство на хълма – издигната е Фируз бей джамия (обр. 1. 1). По план тя се отнася към централно-куполните джамии, като представлява един от най-ранните образци. В нейния

градеж са били използвани строителни материали от дворцовите сгради¹¹. Че джамията не е била строена единствено с преизползвани материали, свидетелства откритият надпис на старобългарски език, връзан върху тухла, вградена в нейните основи, в който е отбелязано, че за строежа са били поръчани и използвани 10 хиляди тухли¹². При разкопките е установено, че джамията е новопостроена и не лежи върху останки от църква¹³, както има предположения¹⁴. Тя е разположена непосредствено срещу Двореца в северна посока, на Дворцовия площад. На него от запад и север е имало сгради, а от изток е била църква № 4. Именно тези сгради са пострадали при построяването на джамията, докато църквата остава незасегната. В един по-късен период мюсюлманският некропол се разпростира върху нейните руини¹⁵. Издигането на джамията на това място показва, че то не е избрано случайно, тъй като теренът пред Двореца е най-равен именно тук.

Археологическите проучвания показват още, че върху останките на Двореца са издигнати няколко сгради, строени с ломени камъни и кал. Те са определени като жилищни, но наред с тях е построен и малък хамам (обр. 1. 2). Липсват техни планове. Единствено на банята е направена скица преди нейното събаряне през 1959 г.¹⁶ Част от сградите използвали стърчащите стени на дворцовите сгради. Във вестибюла на южния вход е била издигната сграда, което налага неговото зазиждане. В пълнежа му е открита османска монета от XV в. В района на Двореца са установени и други останки от османски градежи, останали само в единични зидове. Хамамът е разположен върху останките на втората тронна зала. Той е с малки размери, а в градежа му са използвани материали от разрушените дворцови сгради – варовикови, бигорови квадрати и пясъчник. Върху някои от тях има запазени фрагменти от стенописи, единият от които е с изображение на човешко лице. Археологическата обстановка показва, че той е изграден най-вероятно в началото на XV в. за обслужване нуждите на първите османски заселници на хълма. В по-късен период площта на Двореца е заета от мюсюлмански некропол, което прекратява съществуването на сградите и банята. Върху дворцовите останки са разкрити и пеци за вар, свързани с използването на материала от Двореца в османските строежи¹⁷.

Самото усвояване на Царевец от османците предполага прекратяване функционирането на християнските храмове там. Например в района на Фируз бей джамия и разположените в близост до нея църкви № 4 от изток, № 5 от север и Дворцовата църква¹⁸. За оставянето на християнските култови средища да се рушат свидетелстват и издигнатите много по-късно (XVIII–XIX в.) върху руините на манастира при Лобната скала и върху църква № 9 при Балдуиновата кула, сгради¹⁹. Не може да се приеме без резерви хипотезата, че през XVII в. действат църкви № № 12 и 18, предвид обърканата хронология и различните мнения на проучвателите относно тяхното датиране²⁰. Липсват каквито и да е податки за това в писмените сведения. През 1640 г. Бакшич изрично споменава,

че на хълма живеят малко турци, „а във около града и по бреговете на р. Янтра, по хълмовете и долините има колкото турци, толкова и други народности”²¹. Археологическите проучвания никъде не отбелязват унищожени или пригодени за османски нужди църкви. Три писмени извора обаче свидетелстват за промяна във функцията на патриаршеския храм и неговото обръщане в джамия веднага след завладяването на града. Гр. Цамблак пише, че „...веднага Евтимий биде изгонен от църквата, а нея завзеха творците на безсрамieto... светинята на светините стана подвластна...”. В другите още по-ясно е казано, че султан Баязид „...превзе българските земи и известният град Търново... превърна катедралната църква в мезгит...”, а в Троицката летопис – че след превземането на Търново Баязид направил техния цар Иван Шишман „пленник, и патриарха и светите моци с огън запали и съборната църква, която е патриаршията, в мезгит превърна...”²². Сведенията показват, че най-вероятно османците извършват първата си молитва в чест на победата в патриаршеската църква. Този акт на отнемане на главната църква в някои градове не е изолиран случай, въпреки че не е повсеместен. Използването на заварените от османците сгради, включително и църкви, е било практикувано още от началото на тяхното установяване, а често и много по-късно. То е продиктувано предимно от нуждата за места за живеене и богослужение в началния период, както и в по-късните, поради липсата на достатъчно свободно място за такива. Именно през XVI–XVII в. обръщането на църкви в джамии става много по-честа практика, отколкото в началния период²³. Османците оставят на християните обикновено втората по важност църква в града. В случая на християните в Търново е оставен храмът „Св. Св. Петър и Павел” в северното подножие на хълма Царевец, където се премества патриарх Евтимий. Ярък пример за това е Константинопол, където османците извършват първата си служба в „Св. София”, а християните получават правото да ползват втория по важност храм в града „Св. Ирина”²⁴. Аналогичен е случаят в град Айнос (Енез), разположен на устието на р. Марица, където катедралният храм, разположен в крепостта, е трансформиран във Фатих джамия²⁵. Отнемането на главните християнски храмове продължава и в по-късен период. В Солун например катедралната църква „Св. София” е обърната в джамия чак през 1523–1524 г., а в Йоанина – през 1597 г.²⁶ По време на разкопките в района на Патриаршията са установени някои строежи и преустройства от Късното средновековие²⁷. Липсата на находки, с изключение на малкото на брой ранни османски монети²⁸, на интензивен културен пласт, както и отсъствието на каквито и да е податки в по-късните писмени извори, позволяват да се предположи, че тя не е била ползвана дълго за целите на мюсюлманския култ. Без съмнение, скоро след завладяването на Търново се е пристъпило към построяване на главната джамия – роля, която не е била изпълнявана повече от Патриаршията.

От изложения накратко преглед на резултатите от археологическите проучвания на Царевец става ясно, че той не е усвоен на един път, а поетапно.

Това поетапно заемане продължава във времето още от края на XIV в. до XVIII–XIX в. включително. Първоначално османците заемат северозападната линия до Малката порта, както и югозападният участък, където са проучени жилищни сгради от XV–XVII в., които бележат мюсюлманските махали. За първоначалното усвояване на този терен свидетелства и големият брой ранни османски монети. От над 350 монети на султан Баязид I (1393–1402), открити в Търново, близо 300 произхождат от Царевец и то предимно от северозападната част²⁹. Северозападната и югозападна линии се обитават до XVIII–XIX в. включително, както показват установените три строителни периода от късното средновековие. Още преди средата на XV в. в района на Двореца са издигнати жилищни и обществени сгради. Склоновете около Патриаршията, където са били разположени част от столичните квартали, изглежда не са били обитавани. От Двореца и Патриаршията монетите на Баязид I са едва 6 екземпляра, което доказва слабото им обитаване³⁰. Запазват се основните пътни комуникации, водещи от главната порта в северозападна и югозападна посока. При проучванията в района на Малката порта става ясно, че тя е поправяна в годините на османското владичество. Това показва, че нейното използване също продължава, а пътят през нея свързва Царевец с Долна махала. Заселването на централния южен участък покрай крепостната стена, според придобитите наблюдения и материали, е отнесено към XVII в., а на югоизточния район около Балдуиновата кула – след края на XVII – началото на XVIII в. Строителството тук не било интензивно. Жилищата отново са строени на кал, някои са разположени успоредно, други напречно на крепостната стена, а трети стъпват върху нея. Сред движимия археологически материал най-характерни са фрагментите от фаянсови съдове и глинени лули³¹. Данните от различни по характер писмени извори са в подкрепа на резултатите от археологическите проучвания и свидетелстват, че Царевец не е интензивно обитаван през Късното средновековие. Показателен в това отношение е най-ранният опис, в който се съдържат сведения за броя на търновското население от 1479 г. В него са отразени едва 28 мюсюлмански ханета в крепостта и 104 в града, т. е. извън нея³². Положението не е по-различно до 40-те години на XVI в., когато там са локализирани единствено три мюсюлмански махали, чийто брой домакинства се е увеличил съвсем малко³³. През 1640 г. П. Б. Бакшич свидетелства, че на Царевец живеят малко на брой турци. Хълмът е населен само до първите две врати, а всичко останало е пусто³⁴. Всички тези данни показват, че ролята на хълма Царевец като централно административно, военно-стратегическо и икономическо ядро отпада през османския период и той се трансформира в обикновена жилищна зона. Османците издигат малко на брой обществени сгради в крепостта, което също се дължи на обстоятелството, че тя няма функция на централно градско средище. Не на последно място в полза на това предположение е фактът, че през XVII в. махалите на Царевец се групират под общото название *Хисар махала*³⁵,

с което още веднъж се потвърждава неговата принадлежност към махленската зона.

Добре известно е, че главната джамия във всеки град е разположена на пазара. Най-обичайното негово разположение е извън крепостните стени, но в близост до тях³⁶. Така са ситуирани пазарите на Одрин, Бурса, Нийде, Ески Заара, Ямбол и много други³⁷. Когато градът е заварен от османците, а не е новосъздаден, главната джамия била издигана в онази част, която била най-подходяща за разрастване. Така около нея възниквал пазарът, а самият град се разраства около него³⁸. Пресеченият терен на хълма Царевец явно не е бил удобен за разгръщането на пазарната централна част, в която намират място освен култови сгради, най-вече търговски и др. Както беше посочено, Царевец е слабо населен и не изпълнява ролята на централно градско средище, а е част от мюсюлманската жилищна зона. Търговският център на Търново без съмнение е изнесен пред крепостта. Там е най-удобното място за неговото разгръщане – равен терен, близо до крепостта и най-важното, централно място за постоянно разрастващия се град. За възникването на пазара в Търново, този характерен за всеки ислямски/османски град белег, няма точни сведения. Като цяло, още в началото на своето установяване в даден град, османците пристъпват към строеж на култова сграда в крепостта и извън нея, където фиксират новия център. Някои писмени сведения и късни планове на Търново показват, че местоположението на пазара е било пред провлака, водещ към Царевец, на площада, известен по-късно като Кая баш³⁹. На него са били разположени няколко джамии и търговски сгради, а по-късно е издигната и часовникова кула. Безспорно най-монументалната джамия в Търново е Куршунлу джамия (обр. 1. 3), разположена на мястото на днешна Хуманитарна гимназия. Няма никакви сведения за датата на нейното издигане, нито името на благодетеля ѝ. Единствено от по-късни фотографии се вижда, че тя е монументална централно-куполна джамия. Този тип джамии са предпочитани за петъчни. Те получават широко разпространение в Анатолия и на Балканите, където първите образци са строени още през XIV–XV в. и достигат най-голям връх през XVI в.⁴⁰ Безспорно тази част е средишна за града и той се развива спрямо нея. Възникналите в този район мюсюлмански махали още през XV в. са отправна точка за изказване на предположението, че новата централна градска част на Търново се формира през същото столетие.

Съществени промени в териториалния облик на Търново през османския период внасят обезлюдените градски зони. На първо място това се отнася до крепостта на хълма Трапезица – второто укрепено градско ядро през столичния период (обр. 1). При проучването не са открити следи от опожаряване или насилствено разрушаване на крепостта и на сградите в нея⁴¹. Липсват материали и културен пласт от Късното средновековие⁴². Анализът на ситуацията предполага, че инвентарът е бил отнесен от християнското население при напускането,

а голяма част от строителния материал – камъни от сградите, плочи от настилки и др. – вероятно при по-късни интервенции, продължили и в следващите столетия⁴³. Последните монети на хълма са на Иван Александър, Иван Срацимир, Иван Шишман и единични монети на Баязид I (1389–1402). Керамиката също е характерна за XIII – края на XIV в., липсват по-късни образци⁴⁴. Според някои изследователи съществува възможност част от църквите на хълма да са действащи през XVI–XVII в. Основания за това им дават някои елементи, характерни за късносредновековното църковно строителство⁴⁵. През 1640 г. П. Б. Бакшич изрично отбелязва, че Трапезица е пуста⁴⁶. Невъзможен изглежда вариантът при изгонването на християните от Царевец и настаняването на османците, новата власт да им остави правото да ползват църкви на укрепен хълм, където няма османско присъствие, още повече, когато следват насилствени промени в църковната организация. Изложените сведения показват, че въпросът със съдбата на Трапезица все още не е окончателно решен, а на този етап резултатите от археологическите проучвания показват, че хълмът не е обитаван през късното средновековие.

При проучването на квартала, разположен в западното подножие на хълма Момина крепост, определен като обитаван от бедно столично население, също не са открити материали след края на XIV в. Това показва, че той не е част от териториално-градоустройствения план на Търново след настаняването на османските турци в него (обр. 1)⁴⁷.

Същото може да се предположи за района в северозападния склон на Трапезица, където е локализиран еврейският квартал от столичния период⁴⁸. На това предположение навежда малкият брой еврейски ханета, единствените данни за които се съдържат в подробен регистър на вакъфи на султан Мехмед II от 1545–1546 г., в който са вписани единствено като общност⁴⁹. Това може да се обясни с малкия им брой и възможността да живеят смесено с останалите групи, без да са обособени в своя махала. Пример за това е ситуацията в София, където евреите живеят в християнски или мюсюлмански махали⁵⁰. Липсват по-късни сведения за евреи в Търново.

Настаняването на мюсюлманската общност в Търново е съпътствано от още промени в териториално отношение. В югозападното подножие на Царевец, където се спуска южният напречен крепостен зид от главния вход, е установен културен пласт от XIII–XIV в. Приречната ивица, образувана от скалите на Царевец, речното корито на р. Янтра и напречния зид, оформят малък квартал⁵¹. Наличните сведения показват, че християните най-вероятно са били изтикани от този район и на тяхно място се настаняват османците (обр. 1. 4). Основания за това дава фактът, че мюсюлманската зона заема южните и западни части от града, известни от местоположението на локализираните махали и късни планове на града⁵².

Още една професионална промяна в обитаваното градско пространство показват проучванията и данните от писмените извори в т. нар. квартал Френк

хисар, разположен в югоизточното подножие на Царевец. Резултатите от разкопките показват, че тук е бил разположен един от столичните квартали, а откритите материали и находки са идентични с откритите в другите части на столицата, датирани в периода XII–XIV в.⁵³ Въз основа на името тук е бил локализиран известният от изворите средновековен квартал на чуждите търговци⁵⁴, но, както убедително привежда аргументи проучвателя на този район, засега няма основания за това⁵⁵. Данните, съдържащи се в османските дефтери показват, че за разлика от вече представените конфесионални промени в другите части от града, тук те настъпват значително по-късно. През XVI в., в два регистра, махала с името Френк хисар е отбелязана като християнска. В последствие броят на нейните жители намалява, а в описа от 1613–1614 г. въобще не фигурира⁵⁶. По-късно е отбелязана с мюсюлманско население⁵⁷. Това обстоятелство може да се дължи на оказан натиск от страна на османците в резултат, на който махалата постепенно е обезлюдена и заселена от тях (обр. 1). Пластовете от периода след втора половина на XIII – началото на XIV в., а след това и до средата на XIX в., са били изцяло изкопани и извозени на друго място по време на събарянето на турската махала. По този начин са унищожени всички сгради и съоръжения от столичния период на Търново и от времето след това.

През целия период на османската доминация християните продължават да обитават подножието между двата хълма по бреговете на р. Янтра. Този район е наричан махала *Кяфире-и зир – Долната махала на “неверниците”*⁵⁸. За това свидетелстват както писмените извори, така и резултатите от археологическите проучвания. Християнските махали са организирани около разположените там църкви. През XV–XVII в. действат църквите „Св. Св. Петър и Павел”, „Св. Иван Рилски” и „Св. 40 мъченици” на левия бряг на р. Янтра в подножието на Царевец⁵⁹. На десния бряг в подножието на Трапезица са църквите „Св. Димитър” с църква № 2, „Св. Георги” и „Св. Петка”, (обр. 1. 5-10)⁶⁰. В техните райони продължават да функционират и некрополите. Действително християните търпят значителни загуби на църковни сгради, поради факта, че цели райони са обезлюдени. Както се вижда от описите, християнските махали през XVI–XVII в. са между 14 и 16, докато действащите църкви през периода са около 6-7, плюс тази на католиците⁶¹. Въпреки че броят на махалите надвишава този на храмовете, при сравнение с останалите градове може да се каже, че в Търново църковната мрежа е добре развита предвид периода и политическата обстановка, а което е още по-важно – устойчива и като сгради, и като духовни кадри. Вероятно като център на обширна митрополия общността има възможност за запазване и поддръжка на храмовете, разположени в *Долна махала*, които съществуват още от периода на Второто българско царство. Благодарение на археологическите проучвания по църквите са установени някои поправки и преустройства. Те изявяват присъствието на християнската общност в Търново и се разглеждат като ядро на махалите.

В рамките на християнската зона има още две обществени сгради – т. нар. Шишманова баня и банята в района на църквата „Св. 40 мъченици“. Първата е разположена на левия бряг на р. Янтра, между църквите „Успение Богородично“ и „Св. Св. Петър и Павел“. Втората се намира на същия бряг, на 60 м южно от „Св. 40 мъченици“ (обр. 1. 12-13). Изградени през столичния период, към втората половина и края на XIV в., те продължават да функционират заедно през XV–XVI в. Шишмановата баня престава да функционира в края на XV – началото на XVI в. Свидетелство за това е откритото в нейните помещения голямо количество фрагменти от глинени съдове от този период, както и от XVII в. насетне. Явно помещенията на сградата са служели за изхвърляне на боклуци⁶². Банята южно от „Св. 40 мъченици“ действа до към XVI–XVII в., когато около нея възниква християнски некропол⁶². Наличието на християнски обществени бани засега е засвидетелствано само в Търново, а тяхното функциониране през Късното средновековие доказва правото на християните да ползват и поддържат не само своите култови средища.

Поради факта, че тази част от града е плътно застроена в днешно време, а разкопките се водят само в района на обществените сгради, то няма никакви данни за организацията на застрояването и характера на жилищното строителство. Предвид многобройните християнски махали, известни от османските регистри, то вероятно става дума за гъсто и терасовидно застрояване по склоновете към реката. При проучването на района на днешната църква „Усп. Богородично“, разположена между „Св. Св. Петър и Павел“ и „Св. 40 мъченици“, е регистриран пласт със средновековни материали. Липсата на каквито и да е структури позволява локализирането на площад в тази част от подградието между Царевец и Трапезица през столичния период. През XIV в. около тази църква, издигната в северозападния край на площада, се развива квартален некропол. По-късни гробове не са установени⁶³. На този етап може да се изкаже предположението, че църквата и некрополът престават да действат през Късното средновековие. Мястото на площада остава незастроено и продължава да има същата функция.

Липсата на проучвания в останалите части на града налага териториалният облик на Търново да се изгради въз основа на писмените извори. Локализирането на мюсюлманската жилищна зона, за разлика от християнската, става въз основа имената на част от махалите, много от които се запазват до Освобождението, както и по местоположението на някои обществени сгради, отбелязани в късни планове. Данните от описите позволяват да се проследи нарастването на махалите, което е свидетелство за усвояването на нови терени. Броят на мюсюлманските махали е по-малък от този на християнските, но подобно на тях е сравнително устойчив⁶⁴. Обособяването на нова махала става около предварително избрано за мюсюлманска култова сграда място. Построяването на Фируз бей и Мостовата баня в югозападното подножие на Царевец задава

параметрите на разрастване на града на отсрещния десен бряг на реката още преди първата половина на XV в. По този начин градът излиза от рамките на средновековното застрояване и започва да придобива нов облик посредством включването на необитавани по-рано терени в схемата на града. Там е локализирана махала Шехрекьостю, известна от опис от 1516 г.⁶⁵ С увеличаването на мюсюлманското население възниква нуждата от нови жилищни райони. Теренът създава предпоставки за разширение в западна посока. Там са локализирани някои от махалите. Имената им стават известни за пръв път от опис от началото на XVI в.⁶⁶ Те заемат зоните южно от днешното читалище „Надежда“, южно от по-късно построения Конак, в района на днешната Хуманитарна гимназия, на чието място е била Куршунлу джамия, до брега на реката, където са построени трите бани⁶⁷. Именно споменаването им в описва показва, че най-късно до началото на XVI в. Търново заема територия на запад от Царевец, както и южно и по отсрещния бряг на реката (обр. 1). През XVII в. османците изтикват християните от югоизточното подножие на Царевец, където е разположена махалата Френк хисар. Това бележи разширяване на мюсюлманската жилищна зона в тази посока, за сметка на християнската. Паралелно с тези промени продължава усвояването на Царевец. От XVII в. насетне се заемат централният южен и югоизточен район на хълма.

Както във всички османски градове и в Търново, наред с двете основни общности – християнска и мюсюлманска, има и малки инородни групи. Дубровчаните в града са обособени териториално в своя махала. Тя е локализирана в района на днешния катедрален храм „Рождество Богородично“, ядро на която се явява проученият наскоро католически храм (обр. 1. 11)⁶⁹. Сведенията показват, че през 1581 г. колонията все още няма църква, а служби се извършват в пригодена за целта къща⁷⁰. Църквата е описана като дървена през 1640 г., а олтарът бил подарен през 1615 г.⁷¹ Това показва, че църквата е била издигната в периода след 1581 г. и преди 1615 г. Според проучвателя, регистрираната стратиграфска ситуация, материалите и находките позволява да бъде изказано предварително мнение, че датата на строеж на църквата „Успение на Св. Богородица“ може да бъде изтеглена към началото на XVI в.⁷² Това обаче противоречи на писмените извори, според които през 1581 г. за църква е била пригодена частна къща. Данните за католическото население показват неговото постепенно намаляване и накрая изчезване към втората половина на XVII в., което е общовалидно за развитието на дубровнишките колонии в нашите земи. В махалата се установяват арменци, първите сведения за които са от 1686 г. Те ползват дубровнишката църква за свои нужди, а околния терен за некропол⁷³.

Като заварен от османците град, Търново има прилика с всички останали градове на Империята, чието местоположение остава непроменено. Тези прилики са съвсем условни и не пречат на установяването на индивидуалните черти, които всеки отделен град притежава⁷⁴. Те се свеждат до наличието на

крепост, чието разположение в повечето случаи на пресечен терен, продължава да доминира в градския силует. Обстоятелството, че значителна част от тях не се поддържат, както и че отпада значението им на административно и икономическо седалище, не променя факта, че продължават да участват и до известна степен да влияят върху териториалното развитие на градовете. В Търново това добре се вижда – крепостта е топографска доминанта и заедно с реката и новото централно градско средище пред нея, определя последвалото развитие на града. Влияние върху облика на тези градове оказва и завареното извън крепостите териториално устройство. Както се вижда в Търново, зоната, оставена на християните в подножията между двата укрепени хълма продължава да участва в схемата на града. Не може да се избегне ролята на заварените структури в този тип градове. Османците се натъкват на определено зонирание, оформени площадни пространства, улична мрежа, водоснабдяване и канализация, жилищни и обществени сгради. Това налага известно съобразяване, което, въпреки неизменните с течението на времето промени, не може да бъде нито променено, нито заличено напълно. Това може да се проследи предимно въз основа на археологическите проучвания. Както в Търново, така и в редица други градове става ясно, че османците често използват заварените жилища, с някои промени в тяхната планировка, запазват уличната мрежа и т.н.

Така основните черти, които определят териториалното устройство на Търново след края на XIV в. включват обезлюдяване на някои градски зони, промяна в конфесионалното отношение на други, запазване на трети и появата на нови. В началния период османските турци заемат обитавани терени от града. На първо място това се отнася до крепостта на хълма Царевец, където се развиват първите мюсюлмански махали. Промяна в конфесионалната характеристика се наблюдава още в югозападното и югоизточно подножие на Царевец. Първото вероятно става още в началните години, а второто е засвидетелствано по документи от XVII в. Съществена промяна в териториалния план внасят обезлюдените градски зони на хълма Трапезица, в нейното северозападно подножие и в западното подножие на Момина крепост още в началния период от османското установяване. Приемственост се наблюдава в подножията на двата хълма по двата бряга на реката, която продължава да е населена с християни. Тенденцията на нарастване на града е в западна и южна посока, станала част от мюсюлманската жилищна зона. Дубровчани и арменци заемат западната периферия на града. Подобно на повечето османски градове се променя мястото на централното градско средище. То вече не се изпълнява от крепостта на хълма Царевец, а е изместено пред нея, от запад на значително по-равен и удобен терен. По този начин Търново придобива нов териториално-устройствен вид, различаващ се съществено от предходния период.

БЕЛЕЖКИ

¹ За разлика от тях детайлно са изследвани настъпилите през османския период политически, административни, религиозни, социални, икономически, търговски промени и взаимоотношения.

² **Вълв, В.** Сгради и съоръжения от османското владичество (1393–1879). – В: Царевград Търнов 5, София, 1992, с. 156–157; **Вачев, Х.** Християнско църковно строителство и архитектура в Търновград през XV–XVII в. – LAUREA (In honorem Margaritae Vaklinova) 2, София, 2009, с. 329–330.

³ **Славчев, П.** Разкопки на Царевец – сектор XXII. – Археологически открития и разкопки през 1980 г. София, 1981, с. 107.

⁴ **Овчаров, Т.** Разкопки на Царевец – сектор XXI. – Археологически открития и разкопки през 1980 г. София, 1981, с. 103–105.

⁵ **Писарев, А.** Археологически разкопки на Царевец – XXXII. – Археологически открития и разкопки през 1981, Михайловград, 1982, с. 82; **Генова, З.** Разкопки на Царевец – сектор XXVI. – Археологически открития и разкопки през 1980 г. София, 1981, с. 84.

⁶ **Анчева, Р.** Разкопки на Царевец – сектор XXXI. – Археологически открития и разкопки през 1980 г. София, 1981, с. 110; **Генова, З.** Цит. съч., с. 108.

⁷ **Долмова-Лукановска, М.** Разкопки на Царевец – сектор XXI – средновековна улица. – Археологически открития и разкопки през 1976 г. София, 1977, с. 112.

⁸ **Славчев, П.** Разкопки на Царевец: обект XX. – Археологически открития и разкопки през 1977 г. София, 1978, с. 125; **Писарев, А.** Цит. съч., с. 82; **Вълв, В.** Цит. съч., с. 163.

⁹ **Овчаров, Т., П. Станев.** Разкопки на Царевец – обект III А тераса, източно от Патриаршията, през 1972 година. – Археологически открития и разкопки през 1972 г. София, 1973, с. 77.

¹⁰ **Джамбов, И.** Разкопки на Царевец: сектор III – южен склон на Патриаршията. – Археологически открития и разкопки през 1978 г. София, 1979, с. 150–151.

¹¹ **Георгиева, С.** Нови данни за църквата „Св. Петка” и за джамията на Царевец във Велико Търново. – Археология, 1967, № 2, с. 28.

¹² **Гълъбов, И.** Български надпис от Царевец от началните години на турското владичество. – Археология, 1967, № 2, с. 32.

¹³ **Георгиева, С.** Цит. съч., с. 28–31.

¹⁴ **Харбова, М.** Градоустройство и архитектура по българските земи през XV–XVIII век. София, 1991, с. 75; **Берон, В.** Археологически и исторически изследвания. В. Търново, 2004, с. 56.

¹⁵ **Нешева, В.** Богоспасният Цариград Търнов, дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка) Търновска. София, 2000, с. 132.

¹⁶ Изказвам специални благодарности на Евгени Дерменджиев, който беше така любезен да ми предостави оригиналната скица на банята. Планът, пречертан от него, е публикуван в сборника “Изследвания в чест на Стефан Бояджиев”. София, 2011, с. 90, Обр. 9.4.

¹⁷ **Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов.** Архитектурата на Двореца. – В: Царевград Търнов 1, 1973, с. 58–65.

- ¹⁸ **Нешева, В.** Цит. съч., с. 132.
- ¹⁹ **Вълов, В.** Сгради и съоръжения..., с. 162.
- ²⁰ **Вълов, В.** Пак там, с. 156–157; **Вачев, Х.** Цит. съч..., с. 329–330; **Писарев, А.** Археологическо проучване на обект 12-с на хълма Царевец във Велико Търново (Предварително съобщение). – Известия на Историческия музей Велико Търново, 7, 1992, с. 167; **Анчева, Р.** Разкопки на обект № 35 на Царевец. – Археологически открития и разкопки през 1986 г. София, 1987, с. 188.
- ²¹ **Димитров, Б. Б. П. Бакшев.** Български политик и историк от XVII век. София, 1985, с. 163.
- ²² **Петров, П., В. Гюзелев.** Христоматия по история на България (Съст. П. Петров, В. Гюзелев.) 2. София, 1978, с. 198; **Тютюнджиев, И., П. Павлов.** Българската държава и османската експанзия 1369–1422. В. Търново, 1992, с. 81, 64.
- ²³ **Lowry, H. W.** The shaping of the Ottoman Balkans, 1350–1550. Istanbul, 2008, p. 146.
- ²⁴ **Kırımтайыf, S.** Converted Byzantine Churches in Istanbul. Their Transformation into Mosques and Masjids. Istanbul, 2001, p. 8, 11.
- ²⁵ **Ousterhout, R., Ch. Bakirtzis.** The Byzantine Monuments of the Evros/Meriç River Valley. Thessaloniki, 2007, p. 23.
- ²⁶ **Bakirtzis, Ch.** The Urban Continuity and Size of Late Byzantine Thessalonike. – *Dumbarton Oaks Papers (Symposium on Late Byzantine Thessalonike)*, 57, 2004, p. 51; **Osswald, V.** From *Lieux de Pouvoir* to *Lieux de Mémoire*: The Monuments of the Medieval Castle of Ioannina through the Centuries. – *Discrimination and Tolerance in History and Remembrance*. Pisa, 2008, p. 189–190.
- ²⁷ **Ангелов, Н.** Патриаршеският комплекс на Царевец през XII–XIV век. – В: Царевград Търнов 3, София, 1980, с. 65–66, 71–72.
- ²⁸ **Ангелов, Н.** Пак там, с. 91, 104.
- ²⁹ **Дочев, К.** Паричното обръщение в Търново в края на XIV и началото на XV в. – В: Трудове на ВТУ, 32, 1994, с. 275.
- ³⁰ **Дочев, К.** Пак там, с. 275.
- ³¹ **Вълов, В.** Сгради и съоръжения..., с. 163.
- ³² **Турски извори за българската история.** София, 2, 1966, с. 334–354.
- ³³ **Мутафова, К.** Старопрестолният Търнов в османотурската книжнина (XV–XVI век). В. Търново, 2002, с. 49; **Калицин, М., К. Мутафова.** Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза. В. Търново, 2003, с. 74, 206–208.
- ³⁴ **Димитров, Б. П. Б. Бакшев.** Български политик и историк от XVII век., София, 1985, с. 163.
- ³⁵ **Мутафова, К.** Цит. съч., с. 585.
- ³⁶ **Cezar, M.** Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System. Istanbul, 1983, p. 47.
- ³⁷ **Cezar, M.** Op. cit., p. 40, 56; **Илков, Д.** Принос към историята на град Стара Загора. Пловдив, 1908, с. 20–26; **Харбова, М.** Цит. съч., с. 28.
- ³⁸ **Cezar, M.** Op. cit., p. 31.
- ³⁹ **Шкорпил, К.** План на старата столица Велико Търново. – Известия на Българското археологическо дружество, 1, 1910, с. 121–146.
- ⁴⁰ **Crane, H.** Art and architecture, 1300–1453. – In: *Byzantium to Turkey*, 1071–1453. Vol. I, 2009, p. 279.

⁴¹ **Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилiev.** Разкопки на „Средновековен град Трапезица – Север”. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, с. 685; **Долмова-Лукановска, М.** Археологически разкопки в средновековна крепост „Трапезица” сектор Югоизток. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, с. 691.

⁴² **Рабовянов, Д., Ж. Гюлева.** Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Южен”. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, с. 504. **Дочев, К.** Трапезица – Югозападен сектор. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, с. 504–506; **Робов, М.** Археологически разкопки на сектор „Югоизточен” на Трапезица. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, с. 492–495; **Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилiev.** Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север”. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, с. 495–497.

⁴³ **Рабовянов, Д., Ж. Гюлева.** Цит. съч., с. 504.

⁴⁴ Авторът на настоящата статия е част от екипа, ръководещ проучванията в Сектор Юг на хълма Трапезица.

⁴⁵ **Вачев, Х.** За съдбата на Трапезица в периода на османското владичество. – Известия на Историческия музей Кюстендил, 5, 1993, с. 271–272.

⁴⁶ **Димитров, Б.** Цит. съч., 163.

⁴⁷ **Николова, Я., Н. Ангелов.** Средновековен квартал на хълма Момина крепост във В. Търново. – Археология, 1963, № 1, с. 36–41.

⁴⁸ Кварталът е локализиран въз основа на предания и спомени, отразени от В. Берон, К. Шкорпил и др. В района са проучени гробове, които след преразглеждане са определени като еврейски. По този начин некрополът се явява отпавна точка за локализирането в близост до него на еврейския квартал. По въпроса вж: **Шкорпил, К.** Цит. съч., с. 146; **Берон, В.** Цит. съч., с. 16; **Ангелов, Н.** Средновековен некропол в Търново. – Известия на Окръжния музей Търново, 1, 1962, с. 30; **Чокоев, И., К. Тотев.** Еврейският квартал в Търновград през XIV век – опит за локализация. – Исторически преглед, 1993, № 4-5, с. 99, 105.

⁴⁹ **Мутаfoва, К.** Цит. съч., с. 71.

⁵⁰ **Иванова, С.** Малките етноконфесионални групи в българските градове през XVI–XVII в. – В: Българският шестнадесети век. София, 1996, с. 54.

⁵¹ **Николова, Я.** Градоустройство и архитектура. – В: История на Велико Търново 1, В. Търново, 1986, с. 276; **Попов, А.** Градоустройствен и архитектурен облик на Търновград XII–XIV в. – В: Царстващият град Търнов. Археологически проучвания. София, 1985, с. 41.

⁵² **Шкорпил, К.** Цит. съч., с. 120.

⁵³ **Дерменджиев, Е.** Археологически разкопки на обект „Френкхисар (Югоизточно подградие на Търновград)”. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, с. 518.

⁵⁴ **Николова, Я.** Цит. съч., с. 276.

⁵⁵ **Дерменджиев, Е.** Цит. съч., с. 517–518.

⁵⁶ **Калицин, М., К. Мутаfoва.** Цит. съч., с. 86, 217; **Мутаfoва, К.** Старопрестолният Търнов..., с. 52.

⁵⁷ **Драганова, Т.** Търново през XIX век (Градоустройствен облик по документи, пътеписи, спомени на съвременници и снимки). – Известия на Окръжния исторически музей Велико Търново, 5, 1972, с. 170.

- ⁵⁸ **Калицин, М., К. Мутафова.** Подбрани османски документи..., с. 321.
- ⁵⁹ **Вачев, Х.** Митрополитски храмове в Търновската епархия през XVI–XVII в. – проблеми на взаимодействието. – В: Българските земи през Средновековието. Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев. Варна, 2005, с. 341–342; **Овчаров, Н., Х. Вачев.** Велико Търново. Сондажни археологически проучвания в кв. 217, поземлен общински имот I–12. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, с. 620–621; **Тотев, К.** Царската църква “Св. Св. 40 Мъченици” и манастирът Великата Лавра в Търновград (Резултати от последните археологически разкопки). – Археология, 2001, № 1-2, с. 38–42.
- ⁶⁰ **Николова, Я., М. Робов.** Храмът на първите Асеновци. Църквата “Св. Димитър” във Велико Търново. В. Търново, 2005, с. 88–92; **Панкоке, Г.** Църквата „Св. Георги” във Велико Търново. – В: Велико Търново и Великотърновския край през вековете. В. Търново, 1983, с. 301–302; **Вачев, Х.** Християнско църковно строителство и архитектура..., с. 326–328; **Берон, В.** Цит. съч., с. 72–75.
- ⁶¹ **Калицин, М., К. Мутафова.** Цит. съч..., с. 82–92, 209–218; **370 numaralı Muhasebe-i vilâet-i Rum-îli defter (937/1530) II.** – Т. С. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın Nu: 59. Ankara, 2002, p. 3.
- ⁶² **Алексиев, Й.** Разкопки на обект „Шишманова баня“ в Асенова махала, В. Търново. – Археологически открития и разкопки през 1983 г. Смолян, 1984, с. 135–136.
- ⁶³ **Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караулиев.** Разкопки на църквата „Св. 40 мъченици” – южен двор във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, с. 696–698.
- ⁶⁴ **Тотев, К., П. Караулиев, Е. Дерменджиев.** Разкопки на средновековния некропол край църквата „Успение Богородично” във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, с. 699–701.
- ⁶⁵ **Калицин, М., К. Мутафова.** Подбрани османски документи..., с. 73–81, 199–209; **370 numaralı.** Op. cit., p. 3; **Мутафова, К.** Бившият столичен център Търново в османотурски документи от XVI век. – Юбилеен сборник в чест на проф. д.и.н. Й. Андреев. В. Търново, 2003, с. 585.
- ⁶⁶ **Мутафова, К.** Старопрестолният Търнов..., с. 52.
- ⁶⁷ **Калицин, М., К. Мутафова.** Цит. съч., с. 75–79.
- ⁶⁸ **Драганова, Т.** Цит. съч., с. 169.
- ⁶⁹ **Вачев, Х.** Спасителни археологически проучвания на католическия и арменски храм „Успение на Св. Богородица” (Сурп Аствадзадзин) във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, с. 516.
- ⁷⁰ **Вечева, Е.** Търговията на Дубровник с българските земи (XVI–XVIII в.). София, 1982, с. 138.
- ⁷¹ **Димитров, Б.** Цит. съч., с. 163.
- ⁷² **Вачев, Х.** Спасителни археологически проучвания..., 2010, с. 516.
- ⁷³ **Мутафова, К.** Старопрестолният Търнов..., 2002, с. 68; **Чокоев, И.** Сърмена възба от некропола край арменската църква във Велико Търново. – В: Култова архитектура и изкуство в Североизточна България (XV–XX век). София, 2006, с. 219.
- ⁷⁴ Турската изследователка Özlem Sandfuchs изказва становището, че всеки отделен османски град притежава свои индивидуални черти, които го отличават от

останалите. Опитът всички да бъдат сочени като градове с идентични черти, е несериозен, тъй като по този начин прототипът на ислямския/османски град би бил конструиран за всеки период и географско място, където съществуват. Вж.: **Sandfuchs, Ö. S.** Reconstructing a Town from its Court Records. Rodosçuk (1546–1553). Dissertation an der Fakultät für Kulturwissenschaften der Ludwig – Maximilians – Universität München, 2008, p. 12.

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев, Й. Разкопки на обект „Шишманова баня“ в Асенова махала, В. Търново. – Археологически открития и разкопки през 1983 г. Смолян, 1984, с. 134–136.

Ангелов, Н. Средновековен некропол в Търново. – Известия на Окръжния музей Търново, 1, 1962, с. 23–34.

Ангелов, Н. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII–XIV век. – В: Царевград Търнов 3, София, 1980.

Анчева, Р. Разкопки на Царевец – сектор XXXI. – Археологически открития и разкопки през 1980. София, 1981, с. 109–110.

Анчева, Р. Разкопки на обект № 35 на Царевец. – Археологически открития и разкопки през 1986. София, 1987, с. 187–188.

Берон, В. Археологически и исторически изследвания. В. Търново, 2004.

Вачев, Х. За съдбата на Трапезица в периода на османското владичество. – Известия на Историческия музей Кюстендил, 5, 1993, с. 269–273.

Вачев, Х. Митрополитски храмове в Търновската епархия през XVI–XVII в. – проблеми на взаимодействието. – В: Българските земи през средновековието. Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев. Варна, 2005, с. 337–344.

Вачев, Х. Християнско църковно строителство и архитектура в Търновград през XV–XVII в. – LAUREA (In honorem Margaritae Vaklinova), София, 2, 2009, с. 319–336.

Вачев, Х. Спасителни археологически проучвания на католическия и арменски храм „Успение на Св. Богородица“ (Сурп Аствадзадзин) във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, с. 513–516.

Вечева, Е. Търговията на Дубровник с българските земи (XVI–XVIII в.). София, 1982.

Вълов, В. Сгради и съоръжения от османското владичество (1393–1879). – В: Царевград Търнов 5, София, 1992, с. 154–181.

Генова, З. Разкопки на Царевец – сектор XXVI. – Археологически открития и разкопки през 1980 г. София, 1981, с. 107–108.

Георгиева, С. Нови данни за църквата „Св. Петка“ и за джамията на Царевец във Велико Търново. – Археология, 2, 1967, с. 27–31.

Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на Двореца. – В: Царевград Търнов 1, София, 1973, с. 39–166.

Гълъбов, И. Български надпис от Царевец от началните години на турското владичество. – Археология, 1967, № 2, с. 32–35.

Дерменджиев, Е. Археологически разкопки на обект „Френкхисар (Югоизточно подградие на Търновград)”. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, с. 516–518.

Джамбов, И. Разкопки на Царевец: сектор III – южен склон на Патриаршията. – Археологически открития и разкопки през 1978 г. София, 1979, с. 150–151.

Димитров, Б. П. Б. Бакшев. Български политик и историк от XVII век. София, 1985.

Долмова-Лукановска, М. Разкопки на Царевец – сектор XXI – средновековна улица. – Археологически открития и разкопки през 1976 г. София, 1977, 112.

Долмова-Лукановска, М. Археологически разкопки в средновековна крепост „Трапезица” сектор Югоизток. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, с. 689–691.

Дочев, К. Паричното обръщение в Търново в края на XIV и началото на XV в. – В: Трудове на ВТУ, 32, 1994, 3, с. 271–280.

Дочев, К. Трапезица – Югозападен сектор. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, с. 504–506.

Драганова, Т. Търново през XIX век (Градоустройствен облик по документи, пътеписи, спомени на съвременници и снимки). – Известия на Окръжния исторически музей Велико Търново, 5, 1972, с. 163–214.

Иванова, С. Малките етноконфесионални групи в българските градове през XVI–XVII в. – В: Българският шестнадесети век. София, 1996, с. 49–81.

Илков, Д. Принос към историята на град Стара Загора. Пловдив, 1908.

Калицин, М., К. Мутафова. Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза. В. Търново, 2003.

Мутафова, К. Старопрестолният Търнов в османотурската книжнина (XV–XVI век). В. Търново, 2002.

Мутафова, К. Бившият столичен център Търново в османотурски документи от XVI век. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. д.и.н. Й. Андреев. В. Търново, 2003, с. 578–595.

Нешева, В. Богоспасният Цариград Търнов, дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка) Търновска. София, 2000.

Николова, Я. Градоустройство и архитектура. – В: История на Велико Търново 1, В. Търново, 1986, с. 231–282.

Николова, Я., Н. Ангелов. Средновековен квартал на хълма Момина крепост във В. Търново. – Археология, 1963, № 1, с. 34–41.

Николова, Я., М. Робов. Храмът на първите Асеневици. Църквата “Св. Димитър” във Велико Търново. В. Търново, 2005.

Овчаров, Н., Х. Вачев. Велико Търново. Сондажни археологически проучвания в кв. 217, поземлен общински имот I–12. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, с. 620–621.

Овчаров, Т. Разкопки на Царевец – сектор XXI. – Археологически открития и разкопки през 1980 г. София, 1981, с. 103–105.

Овчаров, Т., П. Станев. Разкопки на Царевец – обект III А тераса, източно от Патриаршията, през 1972 година. – Археологически открития и разкопки през 1972 г. София, 1973, с. 76–77.

Панкоке, Г. Църквата „Св. Георги“ във Велико Търново. – В: Велико Търново и Великотърновския край през вековете. В. Търново, 1983, с. 301–304.

Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия по история на България, 2. София, 1978.

Писарев, А. Археологически разкопки на Царевец – XXXII. – Археологически открития и разкопки през 1981 г. Михайловград, 1982, с. 81–82.

Писарев, А. Археологическо проучване на обект 12-с на хълма Царевец във Велико Търново (Предварително съобщение). – Известия на Историческия музей Велико Търново, 7, 1992, с. 159–169.

Попов, А. Градоустройствен и архитектурен облик на Търновград XII–XIV в. – В: Царстващият град Търнов. Археологически проучвания. София, 1985, с. 25–42.

Рабовянов, Д., Ж. Гюлева. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Южен“. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, с. 499–504.

Робов, М. Археологически разкопки на сектор „Югоизточен“ на Трапезица. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, с. 492–495.

Славчев, П. Разкопки на Царевец: обект XX. – Археологически открития и разкопки през 1977 г. София, 1978, с. 124–125.

Славчев, П. Разкопки на Царевец – сектор XXII. – Археологически открития и разкопки през 1980 г. София, 1981, с. 106–107.

Тотев, К. Царската църква “Св. Св. 40 Мъченици” и манастирът Великата Лавра в Търновград (Резултати от последните археологически разкопки). – Археология, 2001, № 1-2, с. 30–44.

Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караулиев. Разкопки на „Средновековен град Трапезица – Север“. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, с. 682–685.

Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караулиев. Разкопки на църквата „Св. 40 Мъченици“ – южен двор във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, с. 695–698.

Тотев, К., П. Караулиев, Е. Дерменджиев. Разкопки на средновековния некропол край църквата „Успение Богородично“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, с. 698–701.

Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караулиев. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север“. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, с. 495–498.

Турски извори за българската история. София, 2, 1966.

Тютюнджиев, И., П. Павлов. Българската държава и османската експанзия 1369–1422. В. Търново, 1992.

Харбова, М. Градоустройство и архитектура по българските земи през XV–XVIII век. София, 1991.

Чокоев, И., К. Тотев. Еврейският квартал в Търновград през XIV век – опит за локализация. – Исторически преглед, 1993, № 4-5, с. 95–106.

Чокоев, И. Сърмена везба от некропола край арменската църква във Велико Търново. – В: Култова архитектура и изкуство в Североизточна България (XV–XX век). София, 2006, с. 219–225.

Шкорпил, К. План на старата столица Велико Търново. – Известия на Българското археологическо дружество, 1, 1910, с. 121–146.

Bakirtzis, Ch. The Urban Continuity and Size of Late Byzantine Thessalonike. *Dumbarton Oaks Papers (Symposium on Late Byzantine Thessalonike)*, 57, 2004, 35-64.

Cezar, M. Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System. Istanbul, 1983.

Crane, H. Art and architecture, 1300–1453. – In: *Byzantium to Turkey, 1071–1453*. Vol. I, 2009, 266–352.

Kırımtayif, S. Converted Byzantine Churches in Istanbul. Their Transformation into Mosques and Maşjids. Istanbul, 2001.

Lowry, H. W. The shaping of the Ottoman Balkans, 1350–1550. Istanbul, 2008.

Ousterhout, R., Ch. Bakirtzis. The Byzantine Monuments of the Evros/Meriç River Valley. Thessaloniki, 2007.

Osswald, B. From *Lieux de Pouvoir* to *Lieux de Mémoire*: The Monuments of the Medieval Castle of Ioannina through the Centuries. – Discrimination and Tolerance in History and Remembrance. Pisa, 2008, 187-199.

Sandfuchs, Ö. S. Reconstructing a Town from its Court Records. Rodosçuk (1546–1553). Dissertation an der Fakultät für Kulturwissenschaften der Ludwig – Maximilians – Universität München, 2008.

370 numaralı Muhasebe-i vilayet-i Rum-ili defter (937/1530) II. – T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın Nu: 59. Ankara, 2002.

Списък на образите

Обр. 1. Териториална структура на Търново през османския период:

1. Фируз бей джамия
2. Хамам
3. Куршунлу джамия
4. Мостовата баня
5. Църквата „Св. Св. Петър и Павел”
6. Църквата „Св. Иван Рилски”
7. Църквата „Св. 40 мъченици”
8. Църквата „Св. Димитър”
9. Църквата „Св. Георги”
10. Църквата „Св. Петка”
11. Католическа/арменска църква „Св. Богородица”/Сурп Аствадзадзин
12. Шишманова баня
13. Баня, южно от църквата „Св. 40 мъченици”

List of Illustrations:

Obr. 1. Territorial Structure of the town of Tarnovo through the Ottoman period:

1. Firuz Bey mosque
2. Hamam

3. Kurshunlu mosque
4. The Bridge Hamam
5. Church “St. St. Petar and Pavel”
6. Church “ St. Ioan Rilski”
7. Church “St. 40 Martyrs”
8. Church “ St. ”Dimitar”
9. Church “St. George”
10. Church „St. Petka”
11. Catholic/Armenian Church “Holy Virgin”/Surp Astavadzadzin
12. Shishmanova bath
13. Bath south of the church “St. 40 Martyrs”

